

ka], valamint a déli — Ausztria, elsőnek Bécs, — amely a keleti vidékek és főként a spanyol—olasz—francia szellemi tájak összekapcsolója, kölcsönös közvetítője. Nationalizmust Winter német vonatkozásban sem ismer, nem tér vissza a német vagy általában nyugati „kultúrfőlény” elmélet semmiféle formájához. Nyoma sincs könyvében az ún. „kultúrlejtő” gondolatának, mint amilyen a művelődési anyagot szállította volna Európában nyugatról kelet felé; e — tudomásom szerint a 30-as évekből származó — kép szemléleti maradványait még ma sem irtottuk ki egészen a tudatunkból. Ha Bacon, Galilei, Descartes, Mersenne, Newton, a korai felvilágosodás sok ihletője nyugaton működött, Kepler velük egyidőben vagy még előttük Közép-Európából sugározta a tudomány fényét nyugat és kelet felé, s a jezsuitizmussal harcban álló követői közül J. M. Marci, a természettudós és filozófus, cseh földről ihlette Spinozát, Andrzej Wiszowaty, a lengyel antitrinitáriusok egyik vezéralakja pedig 1656 és 1692 között Amszterdamban adta ki a *Bibliotheca fratrum Polonorum* kilenc kötetét, amelyek Newton és Locke közvetítésével Európa korai felvilágosodásának forrásai közé számíthatnak. A XVII. század közepén elűzött lengyel antitrinitáriusok másik „menedékhelye” Erdély volt, így a XVII. században, mint már egy századdal korábban

is, a németalföldi és az angol forradalom ideológiai elágazásainak összekötője Európa délkeletével, a földrész szellemi egységének fontos tanújaként. Ha tekintetbe vesszük, milyen óriási jelentőség jutott Közép- és Kelet-Európának a világ képének kialakításában a századfordulón és a XX. század folyamán, gondolnunk kell arra, hogy e miszcionak voltak előzményei, e terület változatos történetében nem csupán valamely „elmaradás” ugrásszerű pótlására került sor, hanem az eddigi fejlődés kiteljesítésére is. Egész Európa története szempontjából pedig a kulturális és eszmei mozgás nehézkedési pontjának ingadozásáról beszélhetünk, amely nemcsak újkeletű, hanem visszanyúl a múltba a középkori Bizáncig és tovább.

Az olyan könyvek, mint Eduard Winteré nemcsak tudásunkat gyarapítják rendkívüli módon, hanem lelkiismeretünket is ébresztgetik: nem hanyagoljuk-e el, nem toljuk-e félre azt, amit elsősorban a mi feladatunk volna feltárni a tudomány számára, azt a múltat — éspedig európai kontextusban —, amelynek mi magunk is szenvedő részesei és tevékeny résztvevői voltunk. Eduard Winter a tudós önbíráló szerénységével azt hangsúlyozza, hogy ő még csak az első lépéseket tette meg.

Vajda György Mihály

VOLGIN, VJACESZLAV PETROVICS: A TÁRSADALMI ESZME FEJLŐDÉSE FRANCIAORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZADBAN

Ford.: Révai János, Gráff György, Kende László. Bp. 1967. Akadémiai K. 447 I.

Volgin tanulmánya — melybe egész életműve törekvéseit és eredményeit sűrítette — kivételes helyet foglal el ama monográfiák között, amelyek az utóbbi években napvilágot láttak, s a XVIII. század problémaköreit boncolgatják. Az elsősorban *forráskiadványokra* épülő Volgin-kötetet *módszertanilag* tartjuk a felvilágosodás-kutatás nyereségének.

A mű helyét kiváltképp figyelemre méltóvá teszi — tárgya, a *társadalmi eszme* története, amely könnyelműnek ígérkező megoldásokra is csábíthatta volna a szerzőt; s ez az alap és felépítmény kapcsolatának vizsgálata. Volgin láthatóan egy központi cél vezérli: e kettőnek (alapnak és felépítménynek) kapcsolatát úgy tartsa egyensúlyban, hogy a hangsúlyt valóban a *kapcsolatra* tegye. Ezt az elvét mindvégig következetesen érvényesíti, noha az előtte megjelent, s a század szellemi képével, társadalmi eszme-köreivel foglalkozó munkák a nagy egyéniségeknek kiemelkedő szerepet tulajdonítottak. Különösen figyelemre méltó ez, ha arra gondolunk, hogy a Szovjetunióban egy időszak-

ban olyan nézet vert gyökeret, amely a tudományos munkákra, azok módszereire is rányomta bélyegét. A nagy történelmi egyéniségnek már-már emberfölöttivé hatalmasodó történelemformáló erejére gondolunk, amelyet egyaránt sugalmazott a XVIII. század felfogása, amelyet nem csökkentett a romantikus társadalom-történetírás sem, amelyet századunk közepe táján nem helyezett hatályon kívül az a vezetési módszer, amely a személyi kultusz néven vonult be a történelembe, s amely kötelező normákat írt elő a tudományos kutatásnak is. Mindezzel csupán *jelteni* szeretnénk azokat a többszörsően összetett forrásokból származó nehézségeket és akadályokat, amelyek a szerző előtt tornyosultak. De nem is kell a figyelmünket a történelmi körülményekre fordítani, ha a nehézségekről esik szó. Werner Krauss nagy lélegzetű kötetét kivéve (*Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*) az utóbbi évek más külföldi művei (mint pl. Paul Reimann-é, Hermann Hettner-é, részben Otto Vossler-é, vagy a kritikai érdekű René Wellék-kötet stb.) — általában

a *portré jellegű* megoldást választották, ha a XVIII. század eszméit vizsgálták, elemezték és összegezték. Volgin a portré jelleg sem térítette el eredeti célkitűzésétől: szerinte a nagy történelmi személyiség és a néptömegek kölcsönhatása teremti meg, teszi hatásossá a „század uralkodó eszméit”. Ennélfogva első-sorban a felvilágosodás metafizikus szemlélet-rendszeréből szakítja ki a kor társadalmi eszméinek történetét (I. könyve 23–25. lapját).

Volgin nem tartja egységesnek a XVIII. század társadalmi eszmeköreit, s ennek erőteljesen ad kifejezést a — többszörösen összetett — szerkesztéssel. A mintegy fúgaszerűen felépített tanulmányában a század eszméi — ez eszméket leginkább szerencsésen és reprezentatíván képviselő gondolkodók, írók, a nagy egyéniségek, valamint a történelmi korszakok néptömegei szoros kapcsolatban állnak egymással, együttesen adva meg a XVIII. század — némelykor évtizedenként váltakozó — jellemző arculatát. Ennek megfelelően Volgin hat korszakra, illetve fejezetre osztja a felvilágosodás korát: I. A polgári ideológia megalapítói (Fettételek és hagyományok; Voltaire; Montesquieu); II. Az ökonomisták (A fiziokraták; Turgot; Necker); III. Az enciklopedisták (Diderot és az Enciklopédia; Holbach; Helvétius); IV. Demokraták és egyenlősítők (Rousseau; Linguet és Brissot; Marat); V. Kommunista elméletek és szövetkezeti tervek (Meslier; Morelly; Mably; Deschamps; Szövetkezeti tervek); VI. A forradalom előestéje (A pamphletirodalom; A politikai radikalizmus; Egyenlősítők és kommunisztikus tendenciák). Úgy tűnik, e differenciáltságot W. Krauss kötetében találjuk meg: az „évszázad”, az „arany század” felfogást meglehetősen árnyaltan, korszakokra tagoltan teszi vizsgálat tárgyává a bevezető tanulmány.

Az világosan kivethető Volgin tanulmányából, hogy a XVIII. századi társadalmi eszme képviselője a *polgárság*, amelynek ideológiája, világnézeti alapelemei „jóval a XVIII. század előtt keletkeztek Nyugat-Európában”. E felfogással nincs vitázni-való, s azzal sem, mely szerint „az osztály-öntudat nem egyenletes. Legnagyobb intenzitását akkor éri el, amikor a termelőerők és a nekik megfelelő termelési viszonyok további fejlődése lehetetlenné válik a régi társadalmi alakulatban — azaz a forradalom előtti és forradalmi időszakokban...” (9. l.) Ezt az általános érvényű megállapítást azonnal konkretizálja a XVIII. század eszme- és társadalomfejlődésére.

E konkrét megállapítást — közvetetten a módszerre is utalón — azzal folytatja, hogy „a francia nép e rétegeiben (ti. a falusi szegénység, a proletárok és fél-proletárok) évről évre fokozódott a forradalmi hangulat.

A tömegek ösztönös forradalmisága ritkán fejeződött ki közvetlenül irodalmi formában, de mintegy háttérül szolgált, amelynek figyelembevétele nélkül nem lehet teljesen megérteni a burzsoázia politikai eszméinek fejlődését a vizsgált időszakban” (11. l.) Úgy véljük, ez az idézet annyiban is árulkodó, hogy mennyire és mily mértékben jogos a korszak nagy gondolkozóihoz kötni a *tudatos* társadalmi eszme-formálást. Továbbá úgy véljük: mivel a felvilágosodás előtörténetében még kevésbé található meg a tömegek *ösztönös forradalmisága*, s ez kevésbé illeszkedik bele Volgin célkitűzéseibe — csak választatosan foglalja Volgin a megelőző század vég eszméinek hatásával. Amennyiben viszont ezek előtérbe kerülnek: helyesen irányítja a figyelmet Locke szerepére, amelynek azért van jelentősége, mivel eszméinek rendszere éppúgy az abszolút monarchia keretei között bontakozott ki, miként a felvilágosodás első gondolkodóié. Viszont az előzmények beható elemzését azért hiányoljuk, mivel az elemzés jelenléte óhatatlanul, s még inkább plasztikussá tenné a tipikusan felvilágosodáskori eszmetörténeti fogalmakat, miként az abszolút monarchia-felfogás alakuló és francia változata (Du Bos-Montesquieu), a természetjog, a deizmus, valamint azok a fogalmak, amelyeket — a fejezetcímek felsorolásában — fentebb már jelezünk.

Másfelől néha kísért Volgin könyvében az a veszély, hogy ezek a társadalmi eszmék, amelyek végeredményben az egész századon végighúzódnak, elveszítik sajátos Voltaire-i, Montesquieu-i, Turgot-i, Diderot-i, Rousseau-i stb. jellegüket. Bizonyos törést is jelent ez Volgin könyvében: a könyv *ötödik és hatodik* fejezetében az egyéni vonások belemosódnak a tömegmozgalmakba. Ezt akkor is feltűnőnek tartjuk, ha elfogadjuk Volgin jelzését, amely szerint mindez összhangban áll a *tömegek tudatosodásával*, azzal, hogy a burzsoázia *mellett* a forradalom küszöbén a „harmadik” és a „negyedik” rend szembenállására is sor kerül. Amit viszont szerencsésen és következetesen végigvezet, könyve végén így foglalja össze: „... a XVIII. század tekintélyesebb politikai gondolkodói között egy sem akad, aki nemhogy felszólítana az erőszakos fordulatra, de akár csak célszerűnek tartaná azt a gyakorlatban. Ebben a kérdésben is ugyanazt a szakadást látjuk az elméleti premisszákat és a gyakorlati konklúziókat között...” s ez alól — erős fenntartásokkal ugyan — csak Rousseau-t tartja kivételnek (439. l.). Igaz: a forradalomhoz közeledve — a gazdasági-társadalmi alap ez idő tájt — kitapinthatóan — sokkal *közvetlenebb kölcsönhatásban* állott az eszmerendszerekkel. Gyakran össze is mosódnak a forradalom előtti gondolkodók és a forradalom vezetőinek nézetei (I. Marat, Babeuf

elveit). Ismeretes, hogy a társadalom életére vonatkozó elmélet és gyakorlat összefonódása már korábban is jelentkezett (pl. Diderot és az enciklopedisták törekvéseiben).

Volgin kötete azért nyeresége a korszakal foglalkozó szakkutatásnak, mivel a társadalmi eszmerendszert vizsgálja (mint bázist), amely további alapul szolgálhat a vizsgálódás számára az irodalom, az irodalmi irányzatok stb. felderítésében. Néhány fenntartásunk ellenére is útmutató műnek tartjuk Volgin könyvét, mint amely az alap és felépítmény — nem bántóan leegyszerűsített — kapcsolatát vizsgálja; alkalmas művet nyújtva egyben a szintézis megteremtésére is.

Hiszen az egységes koncepciónak ezt is létre kell hoznia, de képesnek bizonyulnia arra is, hogy — s ez nemcsak Volgin kötetére vonatkozik — szakítson az eszme-köröket portrékhoz kötött bemutató tárgyalási módszerével. (Ti.: így fennáll a veszélye az ismétlődésnek, de az eszmerendszer széttörésének is.) Úgy véljük, ilyen kötődés, ha kellően korlátok közé szorítja is az eszme tárgyalási módszerét, azzal a veszéllyel jár, hogy — portrékhoz kötötten — szűkre is szabja ezen köröket, holott azoknak szélesebb hatásuk volt, messzire tovagyűrűztek. Erre éppen Volgin könyve nyújt kitűnő példát.

Kovács Győző

LUCIEN GOLDMANN: L'ILLUMINISMO E LA SOCIETA MODERNA

Torino, 1967. Einaudi. 135 p.

Lumières et dialectique c. tanulmánya után (mely a Francastel szerkesztette *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle* c. 1963-i kötetben jelent meg, 305–314), Goldmannnak ez a könyve (egy a keresztény gondolatról, történetéről szóló német nyelvű vállalkozás számára készült eredeti, kiadatlanul maradt kéziratából) olaszul jelent meg. A felvilágosodást a modern gondolat négy főformái egyikének tekinti (s másik három: Pascal és Kant tragikus világképe, a romantika, Hegel és Marx dialektikája), az Enciklopédia jelentése és a kanti meghatározás alapján definiálja, jogosultnak mondva kritikáját a dialektikus gondolkodás felől, és a 20. századi tapasztalatok alapján e kritika revízióját tűzve ki célul könyvével. Első része (A felvilágosodás és a polgári társadalom) első fejezetében a felvilágosodás és a dialektikus gondolat kérdését veti fel. A szellem fenomenológiája és a Faust tükrében vizsgálja fel a dialektikus gondolkodásnak a felvilágosodás feletti kritikáját — az előbbi szerint a „tisztá belátás”-ból hiányzik a szellemre magára vonatkozó tudomány, a tudomány történelmi változásának tudata (lévén ez a tudatosság az egyetlen tartalom, mely kvalitatíve alakítja át a tudományt, tisztán kontemplatív-ból, az objektumból a szubjektumévá). Az Enciklopédiának (= az ahisztórikus ész individualizmusának a lényeghez közeledő kifejezése) hegeli kritikája után Goldmann a Faust perspektíváit világítja meg, a felvilágosodás legnagyobb eszméi megszemélyesítése és az új dialektikus-tartalmi gondolat közti konfliktus zseniális ábrázolására utalva a mű elején (az agg Faust — illuminista, aki tudatára ébred korlátainak, s azokon túl keresi a hiteles életet), a Makrokozmosz (= tudomány) és a Föld szelleme (= történelmi cselekvés) jelentését és az istenhez vezető

utat értelmezve, melyre — az akciót keresve — Faust csakis az ördöggel való szövetségben léphet rá. Wagner később megjelenő alakjában elismeri a felvilágosodás eredményeit s egyben tehetetlenségét az általa életre keltett erők (a Homunculus szabadsága) fölött.

A felvilágosodást éppúgy tekinthetjük szerinte az ahisztórikus s individualisztikus filozófiai eszmék fejlődése egy adott szakaszának (Descartes — d'Holbach — Valéry vonalán), mint az ember öntudatra ébredésének, a privilégiumok s az Egyház elleni harcának (az említett névsort így Diderot-n át Hegelig és Marxig lehet meghosszabbítani). A francia racionalizmus három etappja közül (melyeket ráció és cselekvés viszonya szerint határoz meg: az első Descartes-é, aki szerint a racionális gondolat implikálja a helyes cselekvést, a második Voltaire-é, aki szerint közvetlen viszony realizálható ész és cselekvés közt, a harmadik Valéryé, akinél az ész képtelen erőt venni a valóságon, legfeljebb a költészet útján) a felvilágosodás a középső fázisba tartozik. Lényegében kétféleképp értelmezhető: mivel az individualizmus (a racionalizmussal s az empirizmussal) kizárólag statikus világlepét tükröz s ezzel szemben Hegel, Goethe, Marx szerint minden emberi öntudat hiteles tartalma csak a történelem és a történelmi cselekvés, a felvilágosodás individualisztikus teóriái merőben formálisoknak (hiteles tartalom nélkülieknek) mondhatók; másfelől a régi rend stb. elleni harcával konkrét történelmi akciót jelentett, tartalommal ellátottat, még ha nem voltak is hősei tisztában e tartalom természetével a dialektikus interpretáció keretében. A mai helyzet: az individualisztikus filozófiai irányok tartalmasak adott történelmi helyzetekben és mindenkor, amikor az individualiz-